

K lexikografickému zpracování nedeiktických funkcí demonstrativa *ten*¹

Hana Mžourková

ABSTRAKT:

Primární funkcí demonstrativních zájmen je kontextová deixe, tedy ukazování a odkazování v promluvě směrem dopředu či dozadu. V určitých kontextech, zejména v projevech neformálních a mluvených, je rozsah reference širší a převahy nabývají emocionalizační, intenzifikační aj. funkce. Článek se věnuje nedeiktickým funkcím demonstrativa *ten*, jejich dosavadnímu ztvárnění v jednojazyčných výkladových slovnících a předkládá návrh podoby nedeiktických lexíí lexému *ten* pro vznikající *Akademický slovník současné češtiny* (ASSČ).

KLÍČOVÁ SLOVA:

ukazovací zájmeno, reference, nedeiktická funkce, lexém, lexikografie

ABSTRACT:

The primary function of Czech demonstrative pronouns is a discourse deixis, i.e. referring to an upcoming portion of the discourse or to a prior portion of the discourse. In some special discourses, the deictic nature of the demonstrative pronouns gets blurred, and the emotional, accentual etc. function acquires superiority. The subject of this paper is non-deictic functions of Czech demonstrative pronoun *ten*, their processing in the Czech monolingual dictionaries, with proposed processing of the lexeme *ten* in the Academic Dictionary of Contemporary Czech.

KEY WORDS:

demonstrative pronoun, reference, non-deictic function, lexeme, lexicography

1. TEORETICKÁ VÝCHODISKA

V souvislosti se zájmemem *ten* a jeho funkčně-sémantickou charakteristikou jsou tradičně zmiňovány práce J. Zubatého (1917) a V. Mathesia (1926), text F. Trávníčka v *Mluvnici spisovné češtiny II* (1951) i pozdější srovnávací studie P. Adamce (1983) a H. Křížkové (1971). V poslední době se demonstrativem *ten* zabývali např. A. Nědolužko (2003), F. Štícha (1999) či Z. Vychodilová (2008) aj.

1 Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) Nová cesta k modernímu jednojazyčnému výkladovému slovníku současné češtiny (DF13P01OVV011). Na konferenci *Lingvistika a literární věda: cesty a perspektivy* (22.–23. 9. 2016) byl základ tohoto článku přednesen pod názvem *Specifické (nedeiktické) funkce některých demonstrativ a jejich lexikografické zpracování*. V téže době byla autorka členkou lexikografického týmu ÚJČ a věnovala se koncepci zájmen pro vznikající *Akademický slovník současné češtiny*. Nyní již mezi zpracovatele hesel nepatří, v článku však pokračuje v navržené koncepci hesel a dále ji rozvíjí.

Při klasifikaci deiktických a nedeiktických funkcí lexému *ten* budeme vycházet zejména z prací P. Adamce (1983) a monografie Z. Vychodilové, přihlíželi jsme i k studii F. Štíchy, textům N. Svozilové v akademické Mluvnici češtiny 2 (dále MČ 2), M. Vondráčka v novější Akademické gramatice současné češtiny (dále AGSČ) i zpracování ukazovacích zájmen od K. Osolobě a R. Šimíka (2017) v Novém encyklopedickém slovníku češtiny (dále NESČ).²

Uvedené zdroje ve shodě rozlišují primární a sekundární funkce ukazovacích zájmen. MČ 2 (Svozilová 1986: 92) charakterizuje primární úlohou demonstrativ jako identifikování odkazováním, které se uskutečňuje buď v rámci kontextu (endofora), a to směrem zpět (anafora) či dopředu (katafora); nebo aktuálně, v rámci situační deixe (exofora). Funkce nedeiktické hodnotí jako sekundární a zmiňuje je pouze souhrnně.³

Novější AGSČ (Vondráček 2013: 397n.) opouští do té doby celistvě pojímanou skupinu ukazovacích zájmen a rozlišuje zájmena ukazovací (demonstrativa) a odkazovací (anaforika), mezi něž řadí zájmena *ten*, *tento*, *onen*, *takový*.⁴ Zvláštní slovnědruhový status vzhledem k speciální odkazovací funkci přisuzuje AGSČ zájmenu *to*. (Vondráček 2013: 379). Nezabývá se podrobněji kontexty, v nichž mají odkazovací zájmena jiné, sekundární funkce.

Oč méně místa je nedeiktickým funkcím lexému *ten* věnováno v mluvnicích, o to podrobněji se na ně zaměřují autoři kratších studií, popř. monografií. Pro náš návrh lexikografického zpracování nedeiktických lexíí *ten* byly v tomto směru podnětné práce Adamce, Schneiderové a Vychodilové. Adamec (1983) v rámci sekundárních funkcí zájmena *ten* hovoří o funkci zvýrazňovací, kterou dále člení na funkci emocionalizační a funkci intenzifikační, druhou skupinu sekundárních funkcí tvoří lexémy s funkcí připomínací.⁵ Adamec zároveň zdůrazňuje, že funkce sekundární jsou s primárními⁶ funkcemi spojeny, resp. z nich vycházejí (zvýrazňovací funkce z funkce deiktické, připomínací funkce z funkce anaforické). Vychodilová (2008), která podobně člení funkce u lexému *ten* na centrální a periferní,⁷ volí jako zastřešující termín pro periferní funkce funkci expresivní, pod níž zařazuje funkci emocionalizační, intenzifikační a připomínací (Vychodilová 2008: 153n.) a ve shodě s Adamcem upozorňuje na

2 V článku užíváme termínu deixe ve významu „ukazování k jednotlivým komponentům aktuální komunikační situace, resp. kontextu v nejširším smyslu“ pomocí deiktických výrazů (Hirschová 2017: 299) a v souladu s tím vymezujeme opozici deiktické a nedeiktické funkce demonstrativ.

3 Jako „mnohá další užití“ zájmena *ten*, z nichž uvádí uplatňování ve významu zdůrazňujícím, zesilujícím, vytýkajícím atp. (Svozilová 1986: 93).

4 Toto rozdělení autoři zdůvodňují mj. odlišnou funkcí zájmen (Vondráček 2013: 400).

5 Podrobněji se Adamcovu rozvržení nedeiktických funkcí věnujeme ve druhé kapitole u vlastního lexikografického zpracování lexému *ten*.

6 Primární neboli identifikační funkce zájmena *ten* jsou podle Adamce (1983) tři: 1. deiktická („ukazování nebo poukazování na předmět figurující v nejbližší konsituaci“), 2. anaforická (odkazování k předchozímu kontextu), 3. kataforická (odkazování k následujícímu kontextu).

7 Jako centrální vyčleňuje autorka funkci 1. odkazovací (anaforickou) a 2. ukazovací (deiktickou a determinativní) (Vychodilová 2008: 45).

vzájemnou provázanost deiktických a nedeiktických funkcí.⁸ I v tomto textu, pokud hovoříme o nedeiktických funkcích lexému *ten*, míníme tím užití, v nichž je deixe sice (více či méně) upozaděna, avšak stále přítomna.

2. KE STÁVAJÍCÍMU A NAVRHOVANÉMU ZPRACOVÁNÍ LEXÉMU *TEN* VE VÝKLADOVÝCH SLOVNÍCÍCH

Pro zpracování zájmených hesel v jednojazyčných výkladových slovnících je charakteristické, že poměrně nevelký počet zájmen značně převyšuje množství jim odpovídajících významů, což se ve slovníkovém zpracování odráží jako výrazná asymetrie mezi ustálenou množinou lemmat a jejich několikanásobnou reprezentací prostřednictvím jednotlivých lexií (Veselý 2011: 95). Výkladový slovník v ideálním případě podává komplexní popis lexikální jednotky (Kochová–Opavská 2016: 15), tj. přehled centrálních a periferních funkcí zájmen v jednotlivých lexiích.

Lexém *ten* je jakožto součást běžné slovní zásoby zpracován jak ve starším Slovníku spisovného jazyka českého (Havránek 1960–1971, dále SSJČ), tak novějším Slovníku spisovné češtiny (Filipec 1978, 1993, 2003, dále SSČ). Zahrnuje jej i heslář Akademického slovníku současné češtiny (dále ASSČ) zveřejňovaného od ledna 2017 on-line.

Odlišnosti ve zpracování hesla *ten* lze rozdělit na formální a obsahové. Mezi formální rozdíly náleží např. řazení jednotlivých lexií či odlišnosti v grafickém zpracování, další se týkají šíře hesel: Jelikož je SSČ slovníkem menšího rozsahu, musel z koncepčních důvodů věnovat lexémům *ten* poněkud omezenější prostor než SSJČ a ASSČ. ASSČ v tomto ohledu není formálně omezen, je vytvářen a zveřejňován elektronicky,⁹ heslový odstavec lze rychle upravit a novou verzi ihned publikovat, což vydávání slovníků v tištěné podobě neumožňuje.¹⁰

SSJČ, SSČ i ASSČ zpracovávají zájmena z funkčně-sémantického hlediska a popisují je na základě jejich odkazovací funkce. Ve výkladových perifrázích jsou užívány slovesné tvary, u ukazovacích zájmen konkrétně: „odkazuje“, „ukazuje“, „zastupuje“ ap., ne vždy však má výklad významu v SSJČ a SSČ jednotnou formu, o niž se důsledně snaží ASSČ.¹¹ Rozdíly najdeme i v počtu jednotlivých lexií a jejich pořadí, jinak je pojímaná i volená exemplifikace. Pokusme se shrnout důvody těchto rozdílů: ASSČ navazuje na tradici všeobecných výkladových slovníků, zejména SSJČ, od jehož vydání však uplynulo takřka 40 let, proto je mnoho aspektů (týkajících se makro-

8 „[...] funkčně-sémantické vlastnosti tohoto polyfunkčního lexému jsou navzájem neodlučitelně provázány a nelze je tedy od sebe oddělit.“ (Vychodilová 2008: 10).

9 ASSČ je slovník středního rozsahu, hlavní heslář by měl zahrnovat 120–150 tisíc hesel. Rozsah hesel v koncepční monografii stanoven není, pouze v kapitole o exemplifikační části heslové stati je doporučována jeho přiměřenost (Kochová–Opavská 2016: 157).

10 Při vytváření koncepčních zásad byla možnost vydání tištěné verze slovníku zvažována, v současné době je však v souladu s aktuálními trendy e-lexikografie slovník zpřístupňován pouze elektronicky.

11 Srov. níže perifráze lexií v SSČ (2a), (2b) s perifrází (5).

struktury i mikrostruktury slovníku, materiálových zdrojů i způsobů lexikografické práce) řešeno odlišně (Kochová–Opavská 2016: 9n). Jednou z koncepčních zásad ASSČ je i prohloubení popisu některých nominačních a strukturních typů, doplnění mezer dosavadního popisu. Proto je výklad významu zájmných hesel vytvářen na základě aktuálního jazykového materiálu a podávané informace jsou podrobnější, než je tomu v SSJČ a SSČ (Mžourková 2016: 106).¹²

2.1 ZPRACOVÁNÍ NEDEIKTICKÝCH FUNKCÍ LEXÉMU *TEN*¹³

Při vyhodnocování lexíí jako nedeiktických se budeme řídit Adamcovou tezí, že na rozdíl od funkcí primárních se zájmné lexie v sekundárních funkcích nevztahují pouze ke svým substantivům, resp. nominálním skupinám (pozn. aut.), ale zároveň i k výpovědi jako celku (Adamec 1983: 157). V SSJČ a SSČ jsou tyto lexie zpracované buď samostatně, přičemž (1) a (2a) vyjadřují funkci zvýrazňovací intenzifikační,¹⁴ (2b)¹⁵ a (3) funkci zvýrazňovací emocionalizační,¹⁶ nebo jsou začleněné jako významové odstíny lexíí s deiktickou funkcí (4), (5).

- (1) **4.** *hovor. zdůrazňuje přístavek n. vytčený větný člen: snad jsem ho, toho svého partáka, v tu chvíli ani neposlouchal (Maj.); fotbal, ten on nevynechá nikdy; pracovat, to mu moc nevoní; — zprav. expr. zdůrazňuje 3. st. příd.: to je ten nejkrásnější dárek, který mi můžeš dát (SSJČ)*
- (2a) **2.** *s význ. zdůraznění (při 3. st., vytčeném větném členu ap.): nesnese ani tu nejmenší bolest, hovor. takhle řízek, ten by si dal [...] (SSČ)*
- (2b) [...] *často expr. (jako výraz zaujetí mluvčího, s význ. vytýkáčím ap.): ta (holka) se má!, to sluníčko dnes hřeje!, co budeme dělat v tom horku?, v takovém; v růz. spoj.: té hanby!, být toho názoru, dejme tomu, že ..., [...] (SSČ)*
- (3) **5.** *hovor. expr. (s pokleslým význ.) je výrazovým prostředkem citu a zaujetí mluvčího: jen kdyby mě ta hlava přestala bolet!; to sluníčko dnes hřeje!; ten náš tatínek nějak stárne!; teď si můžeš dát za čepici ty své logaritmy (K. Čap.); kde jsou ty časy!; přej nám tu radost; i ten žvanec do úst nám závidí!; navléknout se v tom vedru do městských šatů a zavřít se do rychlíku v takovém,*

¹² Získaného zejména pomocí korpusových nástrojů KonText, mediálního archivu Media-search, výběrově i z internetu.

¹³ Ač se jedná o neméně zajímavou a související problematiku, z rozsahových důvodů se v tomto článku nevěnujeme připojeným frazémům ani zájmným souslovím, jejichž komponentem je *ten*.

¹⁴ Vyjadřují tedy snahu mluvčího o „upoutání větší pozornosti, zvyšování působivosti sdělení, naléhavosti výzvy, varování apod.“ (Adamec 1983: 156). Od Adamce (1983) přejímáme názvy nedeiktických funkcí, viz kap. 1.

¹⁵ Doklady zpracované ve slovnících v rámci jedné lexie rozlišujeme písmeny.

¹⁶ Sloužící k „vyjadřování různých emocí mluvčího“ (Adamec 1986: 156).

v tak velkém; té hanby! tak velké; poněk. zast. buďte té lásky, té dobroty tak laskav, tak dobrý; krom té drahé duše; mít někoho z té duše rád; — ten tak mít auto!; ti se mají!; — to prošl mnoho [...] (SSJČ)

(4) 1. [...] *hovor. (někdy nadbytečně) s význ. připomínacím, vytýkacím, zdůrazňovacím: já tedy jdu k těm Plavcovům pro ten med (Lada); kde je ta Tonča s tím světlem (Pflug.) (SSJČ)*

(5) 1. *odkazuje (s význ. identifikace, upozornění ap.) k osobě n. věci, o kt. byla n. bude řeč n. kt. se vyrozumívá ze souvislosti: [...] kam jsi dala ty peníze? [...] (SSČ)*

Domníváme se, že i v příkladech (4) a (5) jde o kombinaci primárních a sekundárních funkcí lexému *ten*, který zde nejen odkazuje k určité osobě či věci, ale zároveň připomíná jistou událost, resp. zkušenost společnou mluvčímu a adresátovi, jedná se tedy dle Adamcova vymezení o připomínací funkci lexému *ten*.¹⁷ Oproti předvýkladu v SSJČ jej v těchto kontextech nevnímáme jako nadbytečný, ale v souladu se Štíchou (1999: 132) jako komunikativně funkční.

V ASSČ jsme se rozhodli spojení s převažující nedeiktickou funkcí zájmena *ten* začlenit do jedné lexie a pro rozlišení konkrétních nedeiktických funkcí využít možnosti vytváření dalších podvýznamů lexému. Navrhovaná část heslového odstavce tak pokrývá funkci zvýrazňovací emocionalizační (6a), zvýrazňovací intenzifikační (6b), (6c) a připomínací (6d):

(6a) 3. *vyjadřuje citový postoj mluvčího, zdůraznění, podílí se na expresivitě výpovědi: to sluníčko pěkně hřeje; chvílku se v té zimě sedět dá, ale ne dlouho; bude nás to stát spoustu peněz a ta ostuda! (ASSČ)*

(6b) • *zdůrazňuje vytčený větný člen: myslivec, ten se má; lesy, ty mám rád; dopisy z tábora, na ty se vždycky těšíme; ve dvaceti na olympiádu, o tom se mi dříve ani nesnilo (ASSČ)*

(6c) • *zdůrazňuje jedinečnost jevu, který má nejvyšší stupeň nějaké vlastnosti: neměli ani tu nejmenší naději; to je ten nejkrásnější vánoční dárek; považuji to za tu nejhorší zprávu pro veřejnost [...] (ASSČ)*

(6d) • *připomíná jistou zkušenost a znalost společnou mluvčímu a posluchači a doplňuje ji o citový postoj: ještě aby se ten Honza nenastydil; tak jsem odešel do toho Brna; kde by ty peníze vzal? (ASSČ)*

¹⁷ Spočívající v „připomínání společných zkušeností a znalostí mluvčího a posluchače, dřívějších úmluv, slibů, společného plánování apod.“ (Adamec 1983: 156), dále Vychodilová (2006). F. Štícha spojení lexémů *ten* s vl. jménem hodnotí jako doklady speciální funkce komunikativní, kdy dochází k funkčnímu přehodnocení primárního vztahu anaforického v subjektivní postoj mluvčího k předmětu řeči (1999: 132n).

Zastavme se u spojení lexému *ten* se superlativním adjektivním tvarem (6c), jemuž se věnuje i Vychodilová (2008: 158n.) a spatřuje v něm jistou analogii s němčinou, tj. doklady užití, v nichž se lexém *ten* asi nejvíce přibližuje fungování německého určitého členu.¹⁸ Zároveň však konstatuje, že přestože je citový odstín velmi slabý, i taková spojení lze označit za více či méně expresivní.¹⁹ V návaznosti na další doklady, které Vychodilová uvádí, by bylo možné zvažovat rozšíření lexie v ASSČ o další dva podvýznamy: (6e) s funkcí zvýrazňovací, v němž lexém *ten* figuruje ve spojení s genitivem partitivním ve zvolacích výpovědích, a (6f) s funkcí retardační, pro kontexty, v nichž je lexém *ten* (zejm. v mluvené komunikaci) mluvčím užíván jako výplňkové slovo pro získání času k přesnějšimu vyjádření (Vychodilová 2008: 165; Schneiderová 1993: 34).²⁰

(6e) kniž. vyjadřuje velkou míru něčeho: *bylo to úžasné a toho sněhu!; té radosti, co přinesl fanouškům!*

(6f) kolokv. vyplňuje mezeru vzniklou podáváním neúplné informace: *no hrál v tom filmu... jak se jmenoval?; Potkal jsem toho učitele, no toho, jak bydlí v Křovicích.*

3. ZÁVĚR – VÝHLEDY PRO DALŠÍ ZPRACOVÁNÍ DEMONSTRATIV

Je zřejmé, že Adamcovo rozvržení zájmených funkcí i jeho následné rozvedení v monografii Vychodilové, může být vhodným a stále aktuálním teoretickým východiskem pro lexikografickou strukturaci nedeiktických funkcí lexému *ten* i vodítkem pro přehodnocování dosavadního zpracování tohoto lexému v SSJČ a SSČ. A to nejen v případě zájmena *ten*, ale i zájmen z něj odvozených a dalších. Jak totiž ukazuje např. pracovní verze lexému *takový*, který se z rozsahových důvodů dostává do tohoto textu až nyní a pouze jako příklad výhledů do lexikografického budoucna, i v jeho zpracování lze mnohé z Adamcova rozvrstvení funkcí velmi dobře využít.

18 O této funkci lexému *ten* uvažoval již V. Mathesius (1926: 41), jeho teze dále rozvíjí E. Schneiderová (1993: 37) aj.

19 V citované literatuře jsme nenašli doklady, v nichž lexém *ten* zdůrazňuje vytčený větný člen (6b), míníme však, že pro ně platí totéž, co pro doklady (6c).

20 Stejně jako v případech jiných slov vznikajících při hezitaci jde o udržování kontaktu s komunikačním partnerem, popř. vytváření prostoru k doplnění neúplného sdělení. Doklady s výplňkovým *ten* proto hodnotíme jako velmi blízké dokladům s funkcí připomínací, které jsou nezřídka obtížně významově rozlišitelné. Prozatím necháváme otevřenou otázku, zda je vhodnější zařazovat tyto doklady do jedné lexie, či je vykládat zvlášť.

BIBLIOGRAFIE:

- Adamec, P. (1983): České zájmeno *ten* a jeho ruské ekvivalenty, in: Hrabě, V. — Širokovová, A. G. (eds.), *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby II*, Praha: Univerzita Karlova, s. 153–170.
- Filipec, J. (ed.) (2003): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.
- Havránek, B. a kol. (1971): *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia.
- Hirschová, M. (2017): Deixe, in: Karlík, P — Někula, M. — Pleskalová, J. (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*, Praha: NLN, s. 299–300.
- Kochová, P. — Opavská, Z. (2016): Úvodem, in: Kochová, P. — Opavská, Z. (eds.), *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*, Praha: ÚJČ AV ČR, s. 9–19.
- Křížková, H. (1971): Zájmena typu *ten* a *takový* v současných slovanských jazycích, *Slavica Slovaca* 6. 1, s. 15–30.
- Mathesius, V. (1926): Přívláskové *ten*, *ta*, *to* v hovorové češtině, *Naše řeč* 10. 2, s. 39–41.
- Mžourková, H. (2016): Výklad významu podle slovních druhů: Zájmena, in: Kochová, P. — Opavská, Z. (eds.), *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*, Praha: ÚJČ AV ČR, s. 104–107.
- Nědolužko, A. (2003): Ukazovací zájmeno *ten* a generické jmenné fráze v češtině, in: IV. mezinárodní setkání mladých lingvistů Olomouc 2003. *Jazyky v kontaktu, jazyky v konfliktu*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 85–96.
- Osolsobě, K. — Šimík, R. (2017): Ukazovací zájmena, in: Karlík, P — Někula, M. — Pleskalová, J. (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*, Praha: NLN, s. 1917–1920.
- Schneiderová, E. (1993): K užívání zájmena *ten* (v přívláskové pozici) v mluvených projevech, *Naše řeč* 76. 1, s. 31–37.
- Svozilová, N. (1986): Třídy deiktických slov spjaté s deixí v úzkém smyslu, in: Komárek, M. a kol., *Mluvnice češtiny 2*, Praha: Academia, s. 92–95.
- Štícha, F. (1999): K deikticko-anaforickým funkcím lexému *ten*, *Slovo a slovesnost* 60. 2, s. 123–135.
- Trávníček, F. (1951): *Mluvnice spisovné češtiny II*. Praha: Slovanské nakladatelství.
- Veselý, V. (2011): Ke zpracování zájmen v lexikální databázi Pralex, in: Buzássyová, K. a kol. (eds.), *Česká a slovenská výkladová lexikografia na začátku 21. století*, Brno: Tribun EU, s. 95–103.
- Vondráček, M. (2013): Zájmena ukazovací, Zájmena odkazovací, Zájmena jako prostředky koreference, in: Štícha a kol., *Akademická gramatika spisovné češtiny*, Praha: Academia, s. 397–399, 399–402, 908–911.
- Vychodilová, Z. (2008): *Výrazové prostředky textové soudržnosti v češtině v porovnání s ruštinou*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Zubatý, J. (1917): *Ten*, *Naše řeč* 1. 10, s. 289–294.